

УДК 725.6

Третяк Ю. В., доктор архітектури, професор
кафедри рисунка і живопису КНУБА

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ПЕНІТЕНЦІАРНИХ БУДІВЕЛЬ

Анотація: у статті висвітлюються історичні підвалини та етапи формування архітектури виправних (пенітенціарних) будівель та комплексів; систематизовано історичний та сучасний досвід проектування, будівництва й експлуатації пенітенціарних будівель.

Ключові слова: архітектура пенітенціарних будівель, формування, розвиток архітектурного середовища.

Специфічні особливості кримінального середовища добре відомі з давніх часів. У Вітхому та Новому завітах зустрічаються описи різноманітних інституцій влади, у тому числі місць позбавлення волі чи тюрем, що функціонували вже у 2000 - 1500 рр. до н.е. У 1510 р. в Європі була створена «Книга бродяг», де надається опис способу життя і побуту професійних злочинців, а також словник їхньої умовної мови. У ці ж часи француз В. Війон пише балади на «кольоровому» (злодійському) жаргоні, які стають першим циклом художніх творів про злочинний світ, що показано зсередини [1]. Побут іспанських злочинців – шахраїв, аферистів, бродяг і картярів, їхня ієрархія, організація і закони, жаргон - було відображено в іспанському крутійському романі. Головний герой цих творів XVI – XVII ст. – пікаро – зі своєю специфічною поетикою поведінки є порівняно схожим на свого сучасного «колегу».

Перші прояви вітчизняної кримінальної субкультури з'явилися у стародавні часи в казках та піснях про розбійників, пізніше – про козаків, які втілювали у собі риси негативного, але все ж таки «героя». У створенні аргю, тобто злочинного жаргону, та кримінального фольклору приймали участь такі соціальні групи, як бродяги, бродячі ремісники й торговці (офені), бурлаки й каліки перехожі, тобто люди, що склали «соціальне дно». Отже, концепції злочину і покарання в усі часи та епохи становили частину культури у будь-якому суспільстві, але позбавлення волі було тимчасове і уявляло із себе очікування вироку влади, хоча у Стародавній Греції та Римі

у V-IV століттях до н. е. вже існували в'язниці, функції яких були значно ширші, ніж у сучасних виправних установ.

У XII - XVII століттях у країнах Європи у ролі в'язниць із функцією утримання злочинців, в основному, виступали фортеці, замки, монастирі і лікарні, функціональна структура і просторова організація яких відповідали умовам ізоляції і утримання злодіїв – безробітних, боржників, гомосексуалістів і бродяг [2].

Тільки з XVIII століття, у епоху Просвітництва поняття покарання стало включати не тільки тілесну пригніченість злочинця, але його покаяння. Процес введення нових форм покарання та його відбуття вимагало нових місць для утримання засуджених до позбавлення волі на певний термін. Таким чином розпочалося утворення і масове будівництво в'язниць і будинків покаяння, серед яких найбільш відомими стають тюрма Святого Миколая для молодих чоловіків у Римі (1701 – 04 рр.); тюрма Ньюгейт у Лондоні (1770 – 85рр.); в'язниця у Генті (1772 р.); тюрма-ідея Паноптікон (1791 р.) [3, 4].

Дослідження літературних джерел з історії та архітектури надало можливість дійти висновку, що до початку XIX століття нарешті відбулися реформи, які поступово привели до змін у кримінально-виконавчій галузі, і, відповідно, стимулювали зацікавленість суспільства у проектуванні, будівництві, модернізації та експлуатації установ для утримання засуджених. У середині XIX століття було сформовано так званий взірець чи модель режиму ув'язнення та, відповідно, тюремних будівель, різновиди яких стали зразком для наступних ста років. У той час архітектурно-планувальна модель тюрми уявляла із себе тип радіальної будівлі з чарунками для поодиначного ув'язнення, які розміщувалися уздовж довгого коридору. Ілюстрацією до цієї архітектурної моделі може слугувати Східна тюрма Пенсильванії. Взагалі, подібний тип планування тюремної будівлі був розповсюджений у ті часи в Європі та Америці: довгі ряди внутрішніх чарунок відкривалися за допомогою ґрат у загальну галерею, з якої безпосередньо здійснювалося контролювання в'язнів персоналом, а також освітлення та провітрювання приміщення. Інший тип тюремної будівлі передбачав таке ж саме розміщення чарунок, але не в радіальній, а в лінійній планувальній структурі (Оборнська тюрма, 1815 р.). З приходом нового XX століття у світі працювало вже тисячі тюрем обох типів, де застосовувалася Філадельфійська (Пенсильванська) система ув'язнення.

Тюрма Pentonvill, що відкрилася в Англії у 1842 році, була запроєктована за типовою радіальною схемою (рис. 1, А). Починаючи з 1848

року у цій країні із відповідністю до базової моделі було побудовано п'ятдесят чотири радіальні тюремні будівлі. У той же час в інших європейських країнах почав застосовуватися подібний тип радіальної пенітенціарної будівлі. Єдиною планувальною схемою, яка відрізнялася від інших, була схема за назвою «телефонний полюс» (рис. 1, В). Ця модель стала інноваційною, оскільки форма плану будівлі передбачала розташування центрального посту контролювання з телефонним зв'язком у центрі радіальної в плані будівлі, від якого променями розходилися ряди коридорів з камерами для в'язнів. Така режимна і планувальна схема вперше була застосована у Франції у 1898 році. Таким чином, засоби контролювання та управління у кожному блоці (секції) камер поступилися централізованому пункту контролювання. На протязі ХХ століття подібна планувально-просторова схема пенітенціарної будівлі у комбінації із модифікацією камерних блоків набула популярності в Америці та, у меншій мірі, в Європі, де радіальна модель й досі використовується у практиці архітектурного проектування виправних закладів.

Приблизно до 1920 року у світі панували обидві планувальні моделі тюремних будівель із застосуванням телефонного зв'язку як основного засобу контролювання. Крім того, стали з'являтися інші архітектурні та функціонально-планувальні форми: периметральні тюрми, де самі стіни будівель грали роль тюремного паркану; тюрми, що формувалися навколо внутрішнього двору (рис. 1, Г); тюрми відкритого типу, що були запроєктовані як «університетські містечка»; відкриті тюрми, будівлі яких вільно розміщувалися у місцевому ландшафті; так звані «паноптикуми», які в основному застосовувалися в Америці, але зустрічалися і в Європі: три з них збудовано в Нідерландах і функціонують по сьогоднішній день; тюрми-хмарочоси, що головним чином були побудовані в Америці.

Трохи пізніше в Америці з'явився тип пенітенціарної будівлі, де у межах однієї установи могли застосовуватися блоки, що функціонували з різними ступенями безпеки та контролювання, для утримання різних категорій засуджених. У них, як і у радіальних тюрмах, уздовж зовнішньої стіни розміщувалися камерні чарунки для утримання в'язнів (рис. 1, Б). Такі схеми утримання були розповсюджені у багатьох країнах, інколи - успішно, частіше – не дуже, поступово формуючи різні напрямки тюремного управління, архітектури та дизайну пенітенціарних установ. Внаслідок поширення цього досвіду, у багатьох країнах світу почався рух проти морально застарілих пенітенціарних установ, що привів до фундаментального переосмислення умов відбуття покарання.

У 20-30 рр. ХХ століття в Америці тюремні чиновники та архітектори започаткували спроби модернізувати традиційний тюремний устрій, відповідно якому пенітенціарна система функціонувала на протязі кількох попередніх століть. У 1930 році Федеральне Бюро в'язниць США створило і затвердило нові стандарти для тюремного проектування і будівництва, а у 1949 доповнило цей документ новими додатками. Спираючись на ці документи, з'явилася можливість сформулювати головні принципи американської системи проектування, будівництва і експлуатації пенітенціарних споруд. Ці принципи декларували: розміщення тюремних комплексів у межах центрів розселення; скорочення місткості установ як засіб боротьби з переповненням та поганими умовами утримання; введення альтернативних засобів психологічного виховання засуджених за допомогою створення так званих «спільнот»; забезпечення ненав'язливого та легкого для персоналу спостереження за в'язнями; гнучкість планувальної структури і масштабність оточення з метою формування повноцінного середовища; поліпшення системи безпеки та відповідне функціональне зонування для забезпечення індивідуальної свободи для засуджених у межах установи; забезпечення максимального контакту між ув'язненими та штатом працівників, що допомагало встановленню позитивних відносин; забезпечення можливості для навчання засуджених, їх відпочинку та відвідувань за допомогою удосконалення архітектурно-планувальної структури і просторової організації [4].

У 1961 році у Лондоні було створено першу Міжнародну групу з питань вивчення архітектури тюрем, до якої увійшли тюремні адміністратори та архітектори з 13 країн світу. Це була перша нагода для професіоналів обмінятися знаннями та досвідом з проблем проектування, будівництва та експлуатації комплексів для відбуття покарання. Друга спроба обміну досвідом була проведена ООН та Міжрегіональним науково-дослідним інститутом злочинності і правосуддя. Результатом цього стало видавництво у 1975 році книги «Архітектура тюрем», яка складалася з аналітичних досліджень, а також креслень та малюнків 27 тюремних будівель та комплексів. Ці події були великим досягненням 70-х років, що привело до відновлення реформ в цій сфері суспільного життя країн Європи та Америки.

Нові реформи були спрямовані на створення нових засобів управління пенітенціарними установами, які б знайшли відображення у архітектурних проектах будівель та комплексів. Відповідно новому підходу планувався розподіл засуджених на невеликі за кількістю групи, кожна з котрих обслуговувалася окремою командою персоналу установи. За допомогою спеціальної терапії та методів реабілітації персонал повинен був впливати на

засуджених, які у свою чергу, спрямовували зусилля на виправлення та поліпшення свого стану. Починаючи з ХІХ століття ця ідея стала головною в організаційно-психологічній моделі пенітенціарного закладу. На зміну одноманітній механічній праці для в'язнів нова система запровадила широкий діапазон різноманітної діяльності із системою привілеїв та штрафів, які залежали від поведінки засудженого.

Відповідно новим організаційним принципам, особи, що засуджені до обмеження волі, поділялися на три основні категорії, кожна з яких розміщувалася в окремих блоках чи будівлях. Перша група складалася з рецидивістів, агресивних засуджених та в'язнів із психічними відхиленнями. До другої категорії відносилися «нормальні» засуджені, до третьої – так звані «жертви», тобто в'язні, на яких легко впливати. Відповідно до власної поведінки засуджені переводилися з однієї категорії в іншу, кожна - зі своїм режимом утримання та системою перевиховання. Окремі ознаки і риси подібних організаційно-педагогічних моделей можна знайти у пенітенціарних системах багатьох країн світу, включаючи вітчизняну, але у реальному житті вони не отримали економічного і соціального ефекту.

Незважаючи на відсутність миттєвого ефекту від впровадження диференційованої системи утримання і виправлення, архітектура пенітенціарних установ, яка довгі часи задовольнялася сірими темними коридорами з рядами камер та високими галереями, поступово стала змінювати свої форми на користь створення невеликих груп чарунок, розміщених максимум у два рівні навколо багатофункціонального простору – кімнати денного перебування. При такій організації груп приміщень штат співробітників отримував можливість контролювати своїх підлеглих менш помітно, а засуджені - пересуватися вільніше, що сприяло поліпшенню відносин і психологічної атмосфери у закладах. Кожна житлова чарунка повинна була мати свій санвузол та вентиляцію. Архітектурно-художнє оформлення інтер'єрів та обладнання приміщень виправних установ поступово стали більш веселими та приємними, в них з'явилися світло, колір та повітряність, при цьому рівень шуму за допомогою технічних засобів став нижче. Нова архітектура тюрем прагнула до надання кожному ув'язненому свого місця у великій установі, яка розподілялася на окремі колективні та індивідуальні планувальні і об'ємно-просторові одиниці. Разом з тим ніхто з професіоналів не зміг на той момент відповісти на запитання – чи забезпечуватиме і сприятиме така архітектура і пом'якшена атмосфера установи дійсно позитивним результатам відбуття покарання.

У США, приблизно до 1980 року, досвід минулого був досконально вивчений, і на основі цих досліджень було розроблено базову модель тюрми,

яку коротко можна назвати «маленька і красива». Трикутні у плані житлові одиниці, які склалися з невеликої кількості кімнат-чарунок, в один-два яруси групувалися навколо центрального багатофункціонального приміщення. Відкритість житлових чарунок у загальний комунікаційний простір надавала можливість контролерам легко наглядати за в'язнями та спілкуватися з ними. Ідея формування моделі з невеликими групами засуджених була прийнята з ентузіазмом у багатьох країнах світу, що привело до появи цілого ряду пенітенціарних комплексів «нового покоління». Разом з тим скасування таких атрибутів тюрми, як решітки безпеки, системи сповіщення та дистанційне управління, вимагали більшої психологічної напруги від персоналу закладу, а також додаткових витрат. Внаслідок цього адміністрація і управлінці системи виконання покарань були вимушені залучати до модернізації тюремних будівель спонсорів та приватних інвесторів, що сприяло початку приватизації у пенітенціарній системі.

Досвід архітектурного проектування пенітенціарних будівель і комплексів кінця ХХ століття виявив, що у планувальній організації поряд з трикутними блоками, що домінували в архітектурі тюрем нового покоління на той час, з'явився цілий ряд різноманітних схем планування: колоподібні, зірчасті, з внутрішніми подвір'ями, прямокутні тощо (рис. 1, Е, К, І). Подібні планувальні експерименти так чи інакше відображували базову концепцію модернізації тюремних будівель, згідно якої маленькі групи засуджених по 24-36 осіб розміщуються в окремих житлових одиницях (блоках), а загальна місткість установи не перебільшує при цьому 400 – 500 осіб. Житлові будинки чи блоки не обов'язково були зв'язані закритими засобами комунікації з іншими частинами комплексу, а кожна група будинків утворювала «вулицю» разом з відкритими пішохідними доріжками та озелененням.

Якщо адміністрації якоїсь місцевості необхідно було збудувати великий пенітенціарний заклад, то такий комплекс розподілявся на окремі блоки у межах «містечка», що дозволяло утримувати різні категорії засуджених з відповідним режимом безпеки. Ділянка кожного з таких блоків відокремлювалася за допомогою подвійної огорожі. Федеральний Виправний комплекс в Allenwood, штат Пенсільванія, є яскравим прикладом закладу такого типу. Він складається з трьох установ з різними ступенями безпеки, в яких розміщено від 20 до 300 в'язнів. Кожна установа має свої організаційні, планувальні та об'ємно-просторові особливості, але увесь комплекс відповідає єдиним функціональним і композиційним принципам. Одна з трьох частин, де утримуються найбільш небезпечні злочинці, має замкнену

периметральну структуру: галерея з камерними чарунками формує зовнішню стіну периметра, що відповідає найвищому ступеню безпеки. Такий тип проекту пенітенціарного комплексу зустрічається у багатьох американських тюрмах нового покоління: у Пітсбурзі, у Флоренції, у штатах Північна Кароліна та Мінесота [5].

Сьогодні все частіше будівлі міських тюремних закладів мають тенденцію до розміщення груп житлових чарунок навколо вертикальних комунікацій – сходів та підйомників, як, наприклад, у виправному Метрополітен центрі архітектора Г. Уїса, Чікаго, 1975 [2]. Майже усі сучасні міські тюремні комплекси у розвинутих країнах світу забезпечені різноманітними центральними засобами обслуговування, а саме: адміністративними та бізнес-приміщеннями, приміщеннями для відвідувань, центрами професійного навчання, їдальнями, магазинами, гімнастичними залами для засуджених тощо. Отже, слід відмітити досить виразну тенденцію проектування пенітенціарних комплексів як міських громадських установ, що розміщуються в центрах розселення. При проектуванні тих та інших типів споруд використовуються подібні масштаби, архітектурні деталі, будівельні матеріали, такі, як цегла та штукатурка для малоповерхових будівель, залізобетонні конструкції та оболонки – для висотних. Широко використовуються виготовлені промисловим засобом великопанельні елементи.

Сучасна закордонна практика проектування, будівництва і експлуатації пенітенціарних будівель і комплексів також свідчить, що відповідні пенітенціарні установи повинні представити архітектурно-художній проект своїх будівель та споруд відповідно діючому законодавству, як це прийнято в багатьох країнах, насамперед, у США. Але більшість Федеральних та місцевих тюрем США традиційно розміщено у старих будівлях з довгими коридорами та сотнями камер у 3 – 4 яруси, що свідчить про невідповідність теорії і практики у цій, а також багатьох економічно розвинених країнах світу. Сьогодні проектування, будівництво і експлуатація сучасних виправних комплексів потребує величезних капіталовкладень та зусиль, спрямованих на спеціальну підготовку персоналу. Одним із засобів зменшення кількості персоналу у закладі стає застосування віддаленого спостереження та електронних систем управління та захвату, особливо в установах для утримання небезпечних злочинців. Класифікація ув'язнених по категоріям та окреме їх розміщення в установі потребують значну кількість житлових чарунок з резервними місцями для переведення з категорії у категорію та поселення новачків. Отже, ще багато часу заклади нового типу будуть потребувати ретельного дослідження і моніторингу з боку тюремної

влади, для того, щоб визначити теоретичні та фактичні переваги і недоліки, а також актуальні проблеми модернізації пенітенціарної системи й її архітектурно-містобудівного середовища.

Розширене і поглиблене вивчення світового досвіду проектування і будівництва виправних комплексів свідчить про доцільність обережного підходу до архітектурного проектування в аспекті можливого копіюванні методів та проектів різних країн. Особливо це стосується України, оскільки модернізація вітчизняної пенітенціарної системи знаходиться сьогодні на початковому етапі свого становлення. Як свідчить досвід інших країн, розбудова системи виконання покарань є справою багатьох років і потребує багато цілеспрямованих зусиль, значних витрат матеріальних та інших ресурсів. Сьогодні на етапі перебудови та модернізації, спираючись на досвід розвинутих країн, необхідно створити ефективну й економічно виправдану модель режимного утримання та організації пенітенціарних установ і закладів – слідчих ізоляторів, тюрем, перевиховних та реабілітаційних центрів для різних груп засуджених, - яка стане надійним підґрунтям для подальшого формування і розвитку архітектурно-містобудівного середовища пенітенціарних будівель і комплексів.

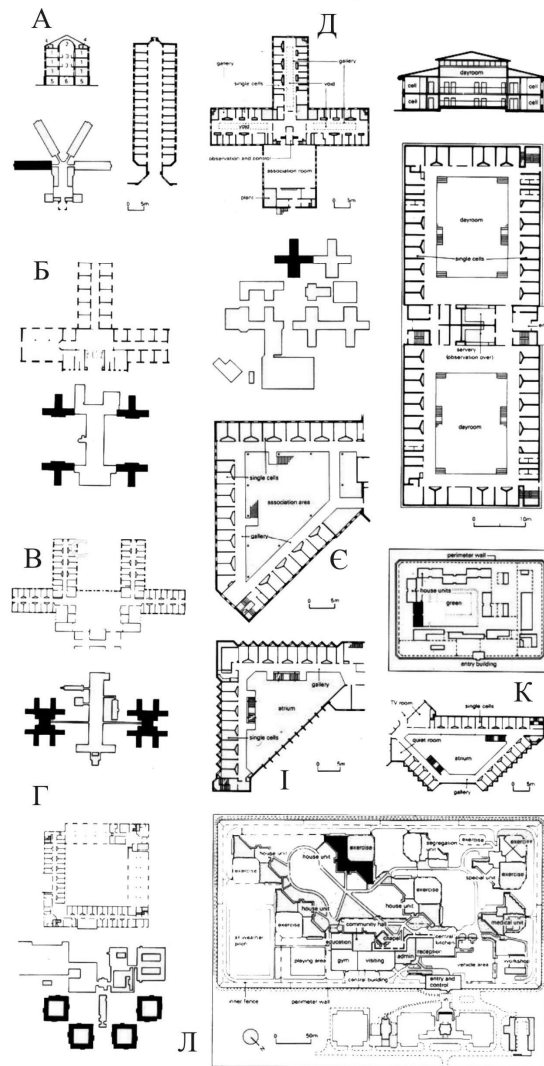

Рис. 1. Еволюція типів планувальних рішень пенітенціарних будівель: А – радіальна тюрма Pentonville, 1842; Б – блокована тюрма Blundeston, 1963; В – тюрма типу «телефонний полюс» Featherstone, 1977; Г – тюрма з внутрішнім подвір'ям Low Newton, 1978; Д - галерейна тюрма Bullingdon, 1991; Е, К, І – виправні заклади «нового покоління» (Doncaster, 1993; Milton Keynes, 1992; Lancaster Farms, 1993)

Список літератури:

1. Клейн Л.С. (под псевд. Лев Самойлов) Этнография лагеря / Л. Самойлов // Советская этнография. – 1990. - № 1. – с. 96 - 108
2. The Oxford History of Prison The Practice of Punishment in Western Society / [edited by N. Morris and D. J. Rothman]. - New York : Oxford University Press, 1995. – 326 p.
3. Rosenau H. Social Purpose in Architecture: Paris and London compared, 1760 – 1800 / H. Rosenau. - London: Studio Vista, 1970. – 144 p.
4. Architecture of Incarceration / [Edited by Iona Spens]. - London: Academy editions, 1994. – 128 p.
5. Город-тюрьма или тюрьма-город// Зодчество мира – 2003. - № 2. - с. 27 – 33

Аннотация: в статье освещены исторические основы и этапы формирования архитектуры исправительных (пенитенциарных) зданий и комплексов; систематизирован исторический и современный опыт проектирования, строительства и эксплуатации пенитенциарных зданий.

Ключевые слова: архитектура пенитенциарных зданий, формирование, развитие архитектурной среды.

Summary: in the article highlights the historical foundations and the stages of the formation of the architecture of the penitentiary (prison) of buildings and complexes; systematic historical and contemporary experience of designing, building and operation of the prisons.

Keywords: architecture of the prison buildings, formation, development of architectural environment.